

Krzysztof GŁADKOWSKI

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
gladkowski@poczta.onet.pl

SZWAJCARSKA GENEZA ANTROPOLOGII I ETNOLOGII JANA CZEKANOWSKIEGO (1882-1965) I STANISŁAWA PONIATOWSKIEGO (1884-1945)

ABSTRACT Swiss Genesis of Anthropology and Ethnology by Jan Czekanowski (1882-1965) and Stanisław Poniatowski (1884-1945)

The history of Polish science still has many gaps. This is the case of Jan Czekanowski and Stanisław Poniatowski. They both studied physical anthropology at the University of Zurich. This article explains the reason for their ethnographic and ethnological research, which they successfully conducted in these disciplines. In addition, the questions of how they got to Switzerland and what prompted the choice of the field of study are answered. The political context of both scholars going to study in Switzerland is taken into account. For the first time in Polish literature on the subject, a complete list of scholars and courses that they studied at the University of Zurich is provided. The list is reconstructed on the basis of sources located in archives and libraries in Zurich.

Keywords: University of Zurich, anthropology, ethnology, Jan Czekanowski, Stanisław Poniatowski

Słowa kluczowe: Uniwersytet Zuryjski, antropologia, etnologia, Jan Czekanowski, Stanisław Poniatowski

Dzisiaj – w wyniku kolejnej agresji Rosji na Ukrainę – demokracja w Europie jest zagrożona, co zachęca do ukazania aspektu historycznego rozwoju polskiej nauki wówczas, gdy Polski nie było na politycznej mapie Europy. Polscy intelektualiści szukali dla siebie miejsca w Europie w czasie, gdy Polacy pozostający pod zaborami dążyli różnymi sposobami do uzyskania niepodległości swojego kraju, podzielonego między trzy mocarstwa. Jest to wystarczający motyw, by spojrzeć na wybór demokratycznej i neutralnej Szwajcarii jako miejsca studiów oraz na znaczenie tego wyboru dla rozwoju nauki w II Rzeczypospolitej.

Celem zaprezentowanych w tym tekście zagadnień z zakresu historii nauki jest ukazanie genezy modeli antropologii fizycznej i etnologii, które wypracowali w pierwszej połowie XX wieku dwaj polscy uczeni – Jan Czekanowski i Stanisław Poniatowski. Obaj studiowali w Zurychu i ukończyli swoje studia doktoratami u najwybitniejszego antropologa tamtego okresu – Rudolfa Martina. Jan Czekanowski jest twórcą polskiej szkoły antropologicznej (ściślej – lwowskiej szkoły antropologicznej), która zyskała uznanie międzynarodowe. Stanisław Poniatowski należy do czołowych postaci w historii polskiej etnologii – był pierwszym kierownikiem Katedry Etnologii na Uniwersytecie Warszawskim¹. Kandydatura Stanisława Poniatowskiego na to stanowisko okazała się najlepszą w oczach recenzentów z uwagi na doniosłość jego dorobku i erudycję w zakresie tej dyscypliny. W literaturze przedmiotu niewiele miejsca poświęcono szwajcarskim źródłom ich koncepcji. Jedną z najważniejszych kwestii, którą chcemy w tym artykule rozwiązać, jest odpowiedź na pytanie, co było przyczyną ich etnologicznych zainteresowań badawczych, mimo że studiowali antropologię fizyczną. Cechą charakterystyczną ich dorobku jest interdyscyplinarność. Badania przeprowadzone w Zurychu – w archiwach i bibliotekach – miały wyjaśnić, czy to podejście badawcze związane było z ich studiami w tym mieście.

Wyniki badań archiwalnych, również w polskich archiwach, dają odpowiedź na następujące pytania: jakie były przyczyny, w tym polityczne, dla których podjęli studia w Szwajcarii?; co było powodem ich zainteresowania antropologią i etnologią?; czy źródła ich koncepcji odnośnie do obu wspomnianych dyscyplin należy szukać w okresie studiów w Zurychu?

Badania archiwalne w Zurychu pozwoliły na zrekonstruowanie pełnej listy wykładów, ćwiczeń i seminariów, w których brali udział Jan Czekanowski i Stanisław Poniatowski. Wyniki tej rekonstrukcji w pełnym zakresie prezentowane są w tym artykule. Pozwala to na wyjaśnienie interdyscyplinarnego charakteru dorobku naukowego obu badaczy.

Ograniczono się tylko do przedstawienia zajęć uniwersyteckich będących przedmiotem studiów, bowiem ich szczegółowa analiza wykracza poza ramy tego artykułu. Pojawia się ona w monografii poświęconej zuryskiemu okresowi studiów Czekanowskiego i Poniatowskiego. Przedstawiono też z długiej listy profesorów Uniwersytetu w Zurychu, którzy kształtowali postawy naukowe obu uczonych, tylko dwie postaci – Rudolfa Martina i Ottona Stolla, gdyż to oni uformowali zainteresowania badawcze w dziedzinie antropologii fizycznej i etnologii, a których koncepcje leżą u podstaw rozwijanych przez

¹ Objął to stanowisko po odrzuceniu propozycji przez Bronisława Malinowskiego.

Czekanowskiego i Poniatowskiego modeli antropologii i etnologii w Polsce. Sylwetki innych uczonych zostaną przedstawione we wspomnianej już monografii.

Słowo „geneza” w tytule odnosi się do koncepcji wypracowanych przez Czekanowskiego i Poniatowskiego oraz ich uczniów, rozwijających teorie swoich mistrzów bądź je akceptujących.

SZWAJCARIA JAKO MIEJSCE STUDIÓW POLSKICH INTELEKTUALISTÓW

Polscy intelektualiści przed odzyskaniem niepodległości przez Polskę udawali się m.in. do Szwajcarii. Tu, jak wiadomo, studiowało i zdobywało stopnie naukowe wielu wybitnych polskich uczonych. Według Anny Buchmann *w Szwajcarii najwięcej polskiej młodzieży studiowało w Zurychu, zarówno na uniwersytecie kantonalnym, jak i na politechnice (ETH²). Przypuszczam, że szacunkowa liczba, około 1000 osób, od roku 1880 do 1918, jest zaniżona³. Zdaniem tej badaczki, zajmującej się studentami o „słowiańskim rodowodzie” Uniwersytetu w Zurychu⁴, od roku 1833 do końca letniego semestru roku 1906 na ogólną liczbę 13 399 studentów (w tym 1527 kobiet) w spisie znajduje się 7134 studentów szwajcarskich i 6265 obcokrajowców. Wśród powodów wyboru Szwajcarii jako miejsca ważnego dla Polaków w XIX wieku, szczególnie dla politycznego wychodźstwa, wspomniana autorka na pierwszym miejscu wymienia względy polityczne (prawo internowania i niewydawania uchodźców), dalej zaś centralne położenie geograficzne (bliskość Francji, Włoch, Niemiec, Austro-Węgier) oraz liberalną politykę wewnętrzną (ważną dla młodych ludzi o światopoglądzie lewicowym). Jedną z cech charakterystycznych motywów wyjazdu młodych Polaków było nie tylko zdobycie wiedzy, lecz także poznanie Europy i poszerzenie horyzontów myślowych – studenci zaliczali wykłady lub zdawali egzaminy z określonych przedmiotów, po czym wyjeżdżali do innych krajów. Wśród takich studentów był Władysław Tatarkiewicz, który po usunięciu ze studiów na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim za udział w strajku szkolnym (1905) przybył do Zurychu⁵, gdzie studiował antropologię (u Rudolfa*

² ETH – Eidgenössische Technische Hochschule Zürich, Politechnika Federalna w Zurychu, założona w 1854 roku, jest uznawana za najlepszą politechnikę w Europie.

³ A. Buchmann, *Młodzież z ziem polskich na Uniwersytecie Zuryckim w latach 1833-1906*, referat wygłoszony na XXI sesji Stałej Konferencji MABPZ – Rzym 1999 r., [online] <https://www.mabpz.org/publikacje-b/mlodziez-z-ziem-polskich-na-uniwersytecie-zuryckim-w-latach-1833-1906-anna-buchmann>, 25 III 2022. O polskiej diasporze w Szwajcarii, w tym o Polakach w środowisku akademickim, zob. J. Lewandowski, *Polacy w Szwajcarii*, Lublin 1981; H. Florkowska-Frančić, *Polska diaspora w Szwajcarii*, [w:] *Polska diaspora*, red. A. Walaszek, Kraków 2001; M. Białokur, *Gabriel Narutowicz. Biografia*, Opole 2016, s. 38-42.

⁴ UZH – Universität Zürich, największy uniwersytet szwajcarski z siedzibą w Zurychu, założony w 1833 roku.

⁵ Informacje o immatrykulacji Władysława Tatarkiewicza na podstawie księgi wpisów, zob. *Tatarkiewicz Ladislaus*, Universität Zürich, [online] <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/21806.htm>, 23 X 2022.

Martina) i zoologię (u Arnolda Langa), a także słuchał wykładów na politechnice (ale tylko jeden semestr), po czym podjął studia w Berlinie i Marburgu (1905-1910) oraz w Paryżu (1911-1912)⁶.

Studentami, którzy odbyli pełne studia w Zurychu i uwieńczyli je doktoratami, byli Jan Czekanowski (1902-1906) i Stanisław Poniatowski (1906-1911). W literaturze przedmiotu na temat ich studiów w Zurychu trudno znaleźć bliższe informacje poza tym, że studiowali antropologię u Rudolfa Martina i etnologię u Ottona Stolla (przy czym w wypadku tego ostatniego podaje się błędne imię⁷). Na ogół poza wspomnianymi wymieniani są tylko niektórzy profesorowie, których słuchaczami byli obaj uczeni. Ten brak, jak wspomniano na wstępie, wypełnią wyniki badań przeprowadzonych w archiwach w Zurychu w 2021 roku (sierpień-listopad)⁸. Nie można w ograniczonym objętościowo artykule omówić wszystkich ważnych kwestii dla rodowodu polskiej antropologii i etnologii. Skupiono się jedynie na kwestii rozumienia ich istoty oraz zakresu, bowiem nie straciły one aktualności, a ich źródła tkwią w koncepcjach szwajcarskich uczonych. W tym artykule pojawią się nowe treści wydobyte z archiwów w Zurychu, Warszawie i Wrocławiu.

KONTEKST POLITYCZNY PODJĘCIA STUDIÓW W SZWAJCARII

Autorzy biografii Stanisława Poniatowskiego wymieniają, podobnie jak w przypadku Władysława Tatarkiewicza, strajk szkolny 1905 roku, który uniemożliwił mu kontynuację studiów na Politechnice Warszawskiej, co doprowadziło do podjęcia przez niego studiów w Zurychu⁹. Teofil Wojeński w *Słowie wstępnym* do publikacji poświęconej 25-leciu strajku szkolnego w 1930 roku napisał, że *walka o szkołę polską na terenie byłego zaboru rosyjskiego i jej najsilniejszy moment, strajk szkolny w lutym 1905 roku, był w ostatnim 50-leciu Polski okresem niewoli najsilniejszym przejawem poczucia odrębności narodowej, najsilniejszym protestem przeciwko usiłowaniom zaborcy narzucenia społeczeństwu polskiemu obcej kultury*¹⁰.

Uczelnia politechniczna na ziemiach Kongresówki powoływana była kilkakrotnie. Potrzeby związane z rozwojem ekonomicznym doprowadziły do utworzenia placówki,

⁶ B. Dziemidok, *Tatarkiewicz Władysław*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 2, Lublin 2021, s. 705.

⁷ Świadczy to o zupełnym braku wiedzy o dorobku tego uczonego. Błędnie imię Stolla – Oskar – podają: J. Bar, *Afrykanistyczne badania Jana Czekanowskiego w stulecie wyprawy*, Kraków 2007, s. 33; D. Wężowicz-Ziółkowska, *Koncepcja rasy we lwowskiej szkole typologicznej*, „Przegląd Humanistyczny” 2018, R. LXII, nr 3, s. 24.

⁸ Kwerendę przeprowadzono w Staatsarchiv des Kantons Zürich, w dziale rękopisów Zentralbibliothek Zürich, Universität Zürich Archiv oraz w archiwum Völkerkundemuseum der Universität Zürich.

⁹ Publikacje zawierające biografię Stanisława Poniatowskiego zob. K. Gładkowski, *Etnologia. Koncepcja teoretyczno-metodologiczna Stanisława Poniatowskiego 1884-1945*, Olsztyn 2001, s. 31, przyp. 25.

¹⁰ T. Wojeński, *Słowo wstępne*, [w:] *Walka o szkołę polską. W 25-lecie strajku szkolnego*, red. S. Drzewiecki, Z. Nowicki, T. Wojeński, Warszawa 1930, s. 7.

lecz upadek powstania listopadowego doprowadził do jej zamknięcia. Następnie politechnikę założono w Puławach, została jednak zlikwidowana, a pretekstem do tego była klęska powstania styczniowego. Politechnika w zaborze rosyjskim była zatem problemem na wskroś politycznym. Na Politechnice Warszawskiej na wiecu w 1905 roku wystąpiono z żądaniem spolszczenia uczelni. Aktywnie działające stowarzyszenie Zjednoczenie Studentów Politechniki Warszawskiej potępiało wyjazdy na studia do Rosji, gdyż osłabiało to dążenie do spolszczenia uczelni w Polsce¹¹. Uczelnie zagraniczne stały się miejscem zdobywania wiedzy przez młodych Polaków. W Zurychu istniało już liczne grono polskich studentów, a także organizacje, w tym polityczne, w których aktywnie działali. Motywy, dla których Jan Czekanowski i Stanisław Poniatowski wybrali Szwajcarię jako miejsce studiów, były w przypadku każdego z nich inne. Ich analiza ma ukazać jednocześnie niektóre osiągnięcia naukowe Czekanowskiego i Poniatowskiego¹².

Jan Czekanowski

O tym, jak Czekanowski dotarł do Szwajcarii, napisał Mirosław Krzyśko: *1 września 1901 roku jako ochotnik wstąpił do wojska. Przez niedopatrzenie i wbrew cyrkularzowi z roku 1888 został przyjęty jako katolik do artylerii fortecznej ówczesnego portu wojennego cesarza Aleksandra III w Libawie. Nie mogąc jako szeregowiec bez Najwyższego Rozporządzenia zostać przeniesionym do innego oddziału i nie mogąc jako katolik pozostawać w artylerii fortecznej okręgu wileńskiego, do którego należała Libawa, 6 grudnia 1901 roku został zwolniony z wojska jako niezdolny z powodu sforsowania serca. Wyjechał za granicę, porzucając imperium bez stosownych dokumentów, za to z duszą na ramieniu. [...] Wyjechał za granicę [...] wiosną 1902 roku został przyjęty na sekcję matematyczno-przyrodniczą Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Kantonalnego w Zurychu*¹³.

Sam Czekanowski dokładniej opisał przyczyny udania się do Szwajcarii i wybór antropologii jako przedmiotu swoich studiów w *Dzienniku podróży afrykańskiej*: *Zwolniony z wojska bezpośrednio po Bożym Narodzeniu wyjechałem do Zurychu [...] z powodu spóźnienia mogłem się zapisać dopiero na semestr letni 1902 r. Adolf Macieszka zapoznał mnie ze swym przyjacielem Adamem Wrzosem, młodym krakowskim uczonym [...]. Wrzosek utwierdził mnie w decyzji wyłącznego oddania się pracy naukowo-badawczej. [...] przyjazd Franciszka Bujaka, z końcem zimowego semestru, położył kres*

¹¹ Zob. S. Roszkowski, *Z życia młodzieży Politechniki Warszawskiej w latach 1898-1905*, [w:] *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898-1905)*, Warszawa 1933, s. 22-37; P. Podgórski, *Zjednoczenie studentów Politechniki Warszawskiej 1898-1909*, [w:] *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898-1905)*, Warszawa 1933, s. 58; *Nasza walka o szkołę polską 1901-1917*, red. B. Nawroczyński, t. 2, Warszawa 1934, s. 525. Na temat wyboru kraju studiów przez Polaków w tym czasie zob. J. Lewandowski, *Polacy...*; P. Bednarz, *Dylematy neutralnych. Szwajcarska opinia publiczna wobec kwestii polskiej 1914-1918*, Lublin 2012.

¹² Pełny opis biografii naukowych Czekanowskiego i Poniatowskiego mija się z celem tego artykułu, raz ze względu na ograniczenie jego objętości, dwa – omówiono je w licznych publikacjach.

¹³ M. Krzyśko, *Jan Czekanowski (1882-1965)*, [w:] *Statystycy polscy. Biogramy*, red. M. Krzyśko i in., Warszawa 2018, s. 77.

*niezdecydowaniu: Antropologia! Gdyż Polska potrzebuje specjalisty w tej dziedzinie. Po śmierci Izydora Kopernickiego dotychczas nie można obsadzić katedry krakowskiej [...]. W Zurychu zaś moim profesorem będzie najlepszy w Europie antropolog, Rudolf Martin. Najbardziej pociągająca była perspektywa udziału w ekspedycjach egzotycznych. Tu miałem specjalnie duże szanse, ze względu na wykształcenie etnograficzne*¹⁴.

Czekanowski, stosując się do wskazówek Martina, szczególny nacisk położył na anatomię, matematykę i statystykę matematyczną. Wynik tych studiów był zaskoczeniem dla samego Czekanowskiego, gdyż po półtorarocznym studium Martin zabrał go na Kongres Antropologów w Wormacji. Tam wyniki badań przedstawione przez Czekanowskiego wzbudziły wielkie zainteresowanie i zadecydowały o jego dalszej karierze naukowej. Potrzeba zastosowania nowoczesnych metod angielskiej statystyki biometrycznej w niemieckiej antropologii była tak silna, że pierwsza próba tego zastosowania podjęta przez Czekanowskiego przyniosła mu znaczny rozgłos. Spotkał się z życzliwością wielu czołowych antropologów niemieckich, a profesor Felix von Luschan, dyrektor Działu Afryki i Oceanii w Königliches Museum für Völkerkunde (Muzeum Etnologiczne) w Berlinie, zaproponował młodemu uczonemu asystenturę, wraz z obietnicą, że po rocznym stażu w Muzeum będzie wysłany do Afryki lub Oceanii¹⁵. Wyprawa do Afryki była jego marzeniem¹⁶. Podczas stażu wyjeżdżał do Zurychu, by tam przygotowywać się do badań antropologicznych w terenie. W *Dzienniku* wspomina o instrumentarium antropologicznym, potrzebnym mu do badań w Afryce, zamówionym w firmie mechanika precyzyjnego Paula Herrmanna, który wcześniej wykonał je pod kierunkiem mistrza Czekanowskiego – profesora Martina¹⁷. Instrumentarium, poza tym, że było przystosowane do badań w terenie, odegrało bardzo ważną rolę w metodologii antropologicznej.

Studia antropologii w Zurychu zadecydowały o sposobie rozumienia przez niego tej dziedziny. Antropologię w sensie ogólnym określał jako naukę badającą *człowieka jako biologiczne podłoże zjawisk społecznych*¹⁸, co uznawane jest za szczególnie wartościowe merytorycznie i inspirujące w wielu aspektach badań naukowych¹⁹. Twórca polskiej szkoły antropologii zaznaczał ponadto wartość badań zoologicznych dla antropologii²⁰.

¹⁴ J. Czekanowski, *Dziennik podróży afrykańskiej*, Warszawa 2014, s. 25-26. O prof. Wrzóska więcej zob. M. Musielak, *Profesor Adam Wrzosek (1875-1965) – historyk i filozof medycyny. Zarys biografii intelektualnej*, Poznań 2022. Monografię Franciszkowi Bujakowi poświęciła Bogna Szafraniec: *Franciszek Bujak (1875-1953). Życie, działalność naukowo-dydaktyczna i społeczna*, Toruń 2009.

¹⁵ J. Czekanowski, *Dziennik...*, s. 27.

¹⁶ Jan Czekanowski już w latach szkolnych marzył o wyprawie do Afryki; zob. J. Czekanowski, *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki*, Wrocław 1958, s. 20-21. Zob. też J. Czekanowski, *Dziennik...*, s. 24-25.

¹⁷ J. Czekanowski, *Dziennik...*, s. 36.

¹⁸ J. Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, wyd. 3, Warszawa 1967, s. 15.

¹⁹ Por. E. Kościński, *Rozwój badań etologicznych w ujęciu idealizacyjnej koncepcji nauki*, [w:] *Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego*, red. J. Piontek, A. Malinowski, Poznań 1985, s. 156.

²⁰ J. Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni...*, s. 19.

Za oryginalne ujęcie Czekanowskiego uznaje się też jego próbę określenia stosunku antropologii do nauk społecznych: *Antropologia rozpatruje człowieka w dwóch odmiennych i odrębnych perspektywach czasu – w perspektywie czasu geologicznego (biologicznego) oraz w perspektywie czasu socjologicznego*²¹. Uwzględniając „czas socjologiczny”, Czekanowski brał też pod uwagę wyniki badań archeologii, etnologii, językoznawstwa i socjologii. Antropologię uważał za część biologii ogólnej, etnologię – nauk społecznych²².

Interdyscyplinarne podejście badawcze Czekanowskiego w antropologii znajdowało zastosowanie w wielu dziedzinach jego badań, m.in. w badaniach etnogenetycznych²³. Szczególnie aktualne obecnie jest studium procesów migracji, dyfuzji, akulturacji i przemian kulturowych jako czynników głównych przemian biokulturowych, charakteryzujących interdyscyplinarne podejście badawcze Czekanowskiego i polskiej szkoły antropologii²⁴. Wymaga ono uwzględnienia aspektu historycznego, który w Zurychu był istotny zarówno w badaniach antropologicznych, jak i etnologicznych.

Nie sposób tu pominąć wkładu Czekanowskiego w badanie etnicznego zróżnicowania na obszarze niepodległej Rzeczypospolitej oraz powołanie go w 1918 roku przez Komitet Narodowy Konferencji Pokojowej w Wersalu jako konsultanta naukowego do ustalenia granicy niepodległej Polski²⁵. Przedstawił on prezydentowi Woodrowowi Wilsonowi plan poprowadzenia granicy wschodniej tak, by po stronie polskiej było tyle samo prawosławnych, co katolików po stronie rosyjskiej²⁶.

Stanisław Poniatowski

W formularzu zgłoszeniowym do immatrykulacji z 8 października 1906 roku na Wydział Filozoficzny II na Uniwersytecie w Zurychu Stanisław Poniatowski poza wskazaniem głównego przedmiotu studiów (Naturwissenschaft – Anthropology) podał

²¹ Tamże, s. 27.

²² Tamże, s. 17.

²³ J. Piontek, E. Mucha, *Koncepcje rasy w antropologii a współczesne problemy badań etnogenetycznych*, [w:] *Teoria i empiria...*, s. 172-173.

²⁴ Uważa się, że nazwa „polska szkoła antropologii” nie powinna być odnoszona do Jana Czekanowskiego i jego uczniów, chociaż tak jest rozumiana w literaturze światowej, ale powinna brzmieć: „łwowska szkoła antropologii”. Zob. D. Wężowicz-Ziółkowska, *Koncepcja rasy...*, s. 23, przyp. 3.

²⁵ Jan Czekanowski i Eugeniusz Romer wyjechali na konferencję pokojową do Paryża 22 grudnia 1918 roku. Byli członkami liczного grona delegatów i ekspertów polskiej delegacji; zob. T. Srogosz, *Delegaci i eksperci polskiej delegacji na konferencję pokojową w Paryżu (1919-1920)*, „Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii” 2019, t. 20, s. 64-91; E. Romer, *Pamiętnik paryski (1918-1919)*, oprac. A. Garlicki, R. Świętek, Wrocław 1989; M. MacMillan, *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat. Konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 roku i próba zakończenia wojny*, przeł. M. Młynarz, Oświęcim 2018.

²⁶ M. Krzyśko, *Jan Czekanowski...*, s. 80, 82. Wypada przypomnieć ponadto, że wyniki badań Czekanowskiego m.in. nad strukturą rasową wykazały bezzasadność rasistowskiej ideologii Niemiec (M. Krzyśko, *Struktura rasowa Śląska w świetle badań polskich i niemieckich*, „Polski Śląsk. Odczyty i Rozprawy”, t. 25, Katowice 1936). Pokłosiem badań Czekanowskiego w Afryce było też ukazanie stosunków politycznych na obszarze jego badań (tenże, *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyezierza*, „Przegląd Socjologiczny” 1961, t. 15, s. 21-60). Wyniki tych badań są podstawą m.in. do historycznego spojrzenia na kształtowanie się etnicznych relacji Tutsi i Hutu.

w uwagach: *Byłem do 1905 roku w warszawskiej Politechnice. Od 1905 zatrzymałem się w Warszawie, nie studiowałem*²⁷.

W *Curriculum vitae*, znajdującym się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie w tezcze osobowej Poniatowskiego, jest wskazówka do bardziej szczegółowych poszukiwań powodów, dla których Poniatowski wyjechał do Zurychu na studia. Poniatowski napisał: *Niżej podpisany [...] wstąpił na jesieni 1902 r. na Wydział Mechaniczny Politechniki Warszawskiej, gdzie studiował do wybuchu strajku szkolnego i bojkotu szkoły rosyjskiej w końcu r. 1904. W czasach gimnazjalnych i studenckich należał do organizacji nielegalnych politycznych, w r. 1903 więziony był w X pawilonie Cytadeli Warszawskiej w związku z działalnością w Polskiej Partii Socjalistycznej, w której organizacji zagranicznej brał następnie udział podczas swego pobytu w Szwajcarii, dokąd wyjechał w r. 1906*²⁸. Na obecnym etapie badań nie udało się ustalić osób, które zachęciły go do tego, a także umożliwiły i przede wszystkim sfinansowały studia Poniatowskiego.

W swoim *Curriculum vitae*, złożonym zapewne wraz z podaniem o dopuszczenie do egzaminu doktorskiego na Wydziale Filozoficznym w sekcji matematyczno-przyrodniczej, Poniatowski wymienił profesorów, na wykłady których uczęszczał podczas swoich studiów trwających dziewięć semestrów: *Felix, Hescheler, Kleiner, Lang, Martin, Ruge, Schinz, Stoll, Werner, Blunschli, Heierli, Molisson, de Quervain i Wehrli*. Wymienił też zajęcia praktyczne z *anatomii, antropologii, historii ewolucji, histologii, zootomii, chemii, techniki mikroskopowej oraz technologii przyrządów do podróży geograficznych*. Sześć semestrów zajmował się *specjalnie antropologią fizyczną w Instytucie Antropologicznym w Zurychu*²⁹.

Zamiast publikowanych już gdzie indziej informacji biograficznych³⁰ warto tu w skrócie przedstawić nieznaną dotychczas ocenę dorobku naukowego Poniatowskiego, dokonaną przez Stefana Czarnowskiego w referacie, który związany był z wyborem i nominacją na pierwszą katedrę etnologii w Uniwersytecie Warszawskim w 1934 roku³¹. Czarnowski na wstępie zaznacza 20-letnią intensywną działalność naukową i dydaktyczną Poniatowskiego w dziedzinie etnologii. Na pierwszym miejscu wymienia badania terenowe nadamurskich Goldów po studiach w Zurychu, przechodzi do wieloletniego kierowania przez Poniatowskiego pracownią etnologiczną Instytutu Nauk

²⁷ Stanisław Poniatowski został zapisany na studia w Zurychu w Metrikelbuch pod numerem 16619; Staatsarchiv des Kantons Zürich (dalej: StAZH.), sygn. UU 24a 5, Stud. Matrikelbuch Begin October 1904 Schluss Juni 1917 Metr. 96 1593-23209, rkps, s. 58; StAZH, sygn. UU 24.19, Metrikalien Journal No. 2303, Metrikalien No. 16619, rkps.

²⁸ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego w Warszawie, tezza osobowa Stanisława Poniatowskiego, sygn. 5112, *Curriculum vitae*, rkps, s. 27.

²⁹ StAZH, sygn. U 110, 6.1264, S. Poniatowski, *Curriculum vitae*, rkps. Tekst oryginalny w języku niemieckim, tu fragmenty cytowane w tłumaczeniu autora tego artykułu.

³⁰ Zob. m.in. K. Gładkowski, *Etnologia...*, s. 31-33; *tenże*, *Stanisław Poniatowski (1884-1945)*, [w:] *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. 2, red. E. Fryś-Pietraszkowa, A. Spiss, Wrocław-Kraków 2007, s. 270-277.

³¹ AAN, zesp. 2/14, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 5112, S. Czarnowski, *Referat o pracach naukowych profesora WWP. i docenta UW, dra Stanisława Poniatowskiego*, rkps, s. 34-37.

Antropologicznych przy Warszawskim Towarzystwie Naukowym. Dodaje ponadto, że Poniatowski jest profesorem etnologii w Wolnej Wszechnicy Polskiej i docentem tego przedmiotu na Uniwersytecie Warszawskim. Wspomina jako owoc jego działalności pedagogicznej młode pokolenie polskich etnografów i folklorystów. Przechodzi Czarnowski następnie do rozpraw i studiów Poniatowskiego, grupując je jako dotyczące zagadnień: metodologicznych, etnologicznych, historycznych, antropologicznych. Omawiając każdą z nich, wskazuje ich wartość metodologiczną, zdobyte w Zurychu umiejętności, własne rozwiązania teoretyczne w postaci oryginalnej teorii etnologicznej, zwłaszcza umiejętność powiązania badań kultury z rasą. Monografię Poniatowskiego *Etnografia Polski* (1932) określił jako *oryginalną, ujmującą zagadnienia składu etnicznego ludności ziem naszych i ich pochodzenia zupełnie inaczej, niż to czyniono dotychczas*³².

W konkluzji Czarnowski stwierdza: *mamy tu do czynienia z usiłowaniem uporządkowania etnologii i ten wysiłek jest godny uznania. [...] W myśl powyższego zgodnie z opinią większości komisji, stawiam wniosek powołania prof. dra Stanisława Poniatowskiego na katedrę etnologii ogólnej. [...] wśród polskich etnologów żyjących, z wyjątkiem Malinowskiego, jest on jedynym, który nad tą dziedziną panuje*³³.

Czarnowski wykazał wszechstronną wiedzę Poniatowskiego, akcentując zdobyte przez niego w Zurychu kompetencje w zakresie antropologii fizycznej. W tej ocenie brak jednak nazwiska Ottona Stolla, który niewątpliwie oddziaływał na Poniatowskiego na tyle, że ten główną dziedziną swoich zainteresowań naukowych oraz działalności dydaktycznej i organizacyjnej uczynił etnologię.

WYKŁADY I ZAJĘCIA PRAKTYCZNE, W KTÓRYCH UCZESTNICZYLI JAN CZEKANOWSKI I STANISŁAW PONIATOWSKI

Przedstawiono tu po raz pierwszy w literaturze przedmiotu pełny wykaz uczonych i prowadzonych przez nich zajęć uniwersyteckich, na które uczęszczali Czekanowski i Poniatowski w Zurychu. Rekonstrukcji tej dokonano na podstawie analizy materiałów archiwalnych pozyskanych w Zurychu.

Jan Czekanowski w roku akademickim 1902/1903 otrzymał zgodę rektora na rozpoczęcie studiów w semestrze letnim. Zgłosił się do immatrikulacji 6 stycznia 1902 roku³⁴. W pierwszym semestrze swoich studiów opłacił wykłady i ćwiczenia następujących profesorów³⁵: Arnolda Langa (prowadzone razem z Karlem Heschelerem):

³² *Tamże*, s. 36.

³³ *Tamże*, s. 36-37.

³⁴ StAZH, sygn. UU 24.10, Universität Zürich. Anmeldung zur Immatrikulation in die Philosophische Fakultät. II Abteilung; StAZH, sygn. UU 25 44, Univ.-Matrikel. 1894-1904 Nr 10269-15197, rkps, s. 148.

³⁵ StAZH, sygn. UU 25 38, Hochschule Zürich. Kollegiengeld u. Gebühren. Winter 1901/02 & Sommer 1902, s. 336; Kasse No. 49, rkps [dalej: HZKG; skróty dla semestru zimowego: WS; dla semestru letniego: SS]. Bez tego wykazu wniesionych przez studentów opłat trudno byłoby ustalić, na jakie wykłady uczęszczał Czekanowski.

Zoologie³⁶; Repetitorium dazu; Zootomisch-mikroskopischer Übungskurs für Anfänger; Arnolda Dodela: Pflanzenbiologie; Walthera Felixa: Osteologie und Syndesmologie mit Vorweisungen; Ottona Stolla: Länderkunde von Afrika; Hugo Blümnera: Römische Privataltertümer; Leo Blocha: Stilkritische Übungen in der archäolog. Sammlung, Griechische Kulturgeschichte, I. Teil; Arthura Wreschnera: Hauptprobleme der Philosophie (für Studierende aller Fakultäten) oraz Psychologisches Laboratorium: a) Einführung in die Experimentalpsychologie, mit Demonstrationen, I. Teil; Gustava Billetera: Einführung in die modernen Theorien der Geschichte (mit Berücksichtigung ihrer Anwendung auf das Altertum); Jakoba Heierliego: Ausgewählte Kapitel aus d. Urgeschichte d. Orients (Aegypten, Mesopotamien, Troja); Friedricha Wilhelma Förstera: Die Beziehungen zwischen der religiösen und der sittlichen Kultur; L. Donatiego: Corso di lingua italiana (für Teilnehmer aller Fakultäten).

Czekanowski już w pierwszym semestrze wybrał wykład Stolla – geografia Afryki, co wiązało się niewątpliwie z jego wspomnianym marzeniem o wyprawie na ten kontynent. Obszar naukowych zainteresowań Czekanowskiego był szeroki, od filozofii, przez historię, historię kultury, religię, po psychologię, etnologię i archeologię.

W semestrze zimowym 1902/1903 roku opłacił zajęcia profesorów: Langa: Vergleichende Anatomie; Georga Rülego i Felixa: Präparirübungen, drei Kurse. I. Kurs: Muskeln, Gelenke und Bänder; II. Kurs: Gefäße, Nerven und Eingeweide; III. Kurs: Topographische Präparationen oraz Rülego: Systematische Anatomie des Menschen, I. Teil (Lehre von den Geweben, vom Darm- und Urogenitalsystem); Rudolfa Martina: Physische Anthropologie (Morphologie der Menschenrassen) mit Demonstrationen oraz Anthropologisches Vollpraktikum (Präparirübungen an Primaten u. Leitung anthropolog. Arbeiten).

Semestr zimowy 1902/1903 roku był w przypadku Jana Czekanowskiego zdecydowanie skupiony na naukach przyrodniczych – antropologii fizycznej.

W semestrze letnim 1903 roku opłacone zostały przez Czekanowskiego następujące zajęcia: Martina: Einführung in die allgemeine Anthropologie (Vererbungsprobleme, Rassenbildung); Anthropometrie mit Übungen am Lebenden; Kraniometrischer und osteometrischer. Kurs für Anfänger; Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten; Langa: Zoologie; Zootomisch-mikroskopischer Übungskurs für Anfänger; Rülego: Anatomie des Menschen, II. Teil (Nervensystem, Integumentsystem und Sinneswerkzeuge); Karla Heschelera: Paläontologie der Fische und Amphibien; Stolla: Physikalische Geographie, I. Teil (Atmosphäre und Hydrosphäre); Länderkunde von Asien (mit Ausschluss von Russisch-Asien).

³⁶ Wykazy wykładów drukowano dla każdego semestru. W tym przypadku jest to: *Verzeichnis der VORLESUNGEN an der Hochschule Zürich im Sommersemester 1902. Anfang am 15. April, Schluss am 2. August 1902*. Zürich 1902. Wykazy te znajdują się w Archiwum Uniwersytetu w Zurychu (Universität Zürich Archiv, sygn. BA 4 [dalej: VVZ; dla poszczególnych semestrów jak poprzednio: semestr zimowy WS; semestr letni SS]. Wykłady wybrane przez Czekanowskiego w tym wypadku podano w odniesieniu do A. Langa za VVZ SS 1902, s. 21. Rekonstrukcji wybieranych przez Czekanowskiego zajęć dokonano na podstawie VVZ dla poszczególnych semestrów z lat 1902-1906 oraz HZKG z lat 1902-1906 (StAZH, sygnatury: UU 25 38-UU 25 42).

W semestrze letnim 1903 roku, oprócz wykładów, ćwiczeń i praktyk z antropologii fizycznej oraz zoologii, Czekanowski poszerzał swoją wiedzę z paleontologii, geografii fizycznej, geografii regionalnej Azji.

W semestrze zimowym 1903/1904 Czekanowski opłacił zajęcia: Rügego i Felixa: Präparirübungen, drei Kurse. I. Kurs: Muskeln, Gelenke und Bänder; II. Kurs: Gefässe, Nerven und Eingeweide; III. Kurs: Topographische Präparationen; Myologie (für diejenigen Zuhörer, welche bereits im Sommer Osteologie gehört haben werden die speziellen Stunden für die Myologie, die sich nach dem Gesamt-Kolleg richten müssen, jeweilen durch besondern Anschlag kundgegeben); Langa: Vergleichende Anatomie und Repetitorium dazu, Ausgewählte Kapitel Der neuesten zoologischen Forschung, IV. Serie. Experimentelle Untersuchungen, über Varietätenbildung; Martina: Systematische physische Anthropologie (Morphologie der menschlichen Rassen oraz Repetitorium und Colloquium dazu); Heschelera: Ausgewählte Kapitel der Paläontologie wirbelloser Tiere.

W semestrze letnim 1904 roku Czekanowski opłacił trzy wykłady Stolla: Allgemeine Ethnologie; Länderkunde von Australien und Polynisien; Länderkunde von Nord- und Mittel-Amerika, a ponadto Martina: Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten; Heschelera: Paläontologie der Wirbeltiere; Hermann Zuppinger: Einführung in die Gelenkmechanik; Rudolfa Höbera: Vergleichende Physiologie der Tier- und Pflanzenwelt.

W semestrze zimowym 1904/1905 Czekanowski wybrał wykłady Langa i Heschelera: Zoologisch-vergleichend anatomisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten; Ausgewählte Kapitel der neuesten zoologischen Forschung, V. Serie, Befruchtung und Bastardierung; Alfreda Wernera³⁷: Anorganische Experimentalchemie; Stolla: Geschichte der Erdkunde vom Altertum bis zum 17. Jahrhundert; Geographisch-ethnographisches Seminar; Heschelera: Embryologie der Wirbeltiere; Hansa Schinza: Systematische Botanik, I. Teil: Morphologie und Systematik der Kryptogamen (incl. Demonstrationsstunde); Übungen im Bestimmen von Kryptogamen für Anfänger; Heinricha Burkhardta: Analytische Mechanik; Ernsta Meumanna: Logik und Methodenlehre; Eduarda Gublera: Sphärische Trigonometrie; Martina: Anthropologisches Vollpraktikum. Anleitung zu selbständigen Arbeiten und Präparation von Primaten.

Tu na uwagę zasługuje wybór w semestrze letnim etnologii ogólnej, geografii Australii i Polinezji, geografii Ameryki Północnej i Środkowej, a w semestrze zimowym seminarium geograficzno-etnograficznego prowadzonego przez Stolla obok historii geografii od starożytności do XVII wieku. Pokazuje to, jak istotną rolę odgrywały etnologia i inne pokrewne nauki antropologii fizycznej w programie studiów w Zurychu.

W semestrze letnim 1905 roku Czekanowski wniósł opłaty za wykłady i zajęcia praktyczne Burkhardta: Elliptische Funktionen; Heschelera: Paläontologie der Wirbeltiere, speziell der Säugetiere; Martina: Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten; Zuppinger: Ausgewählte Kapitel aus der Gelenkmechanik.

³⁷ Alfredowi Wernerowi przyznano Nagrodę Nobla w 1913 roku w dziedzinie chemii. Postać Wernera jako kosmopolity, wokół którego skupiły się osobowości z wielu krajów, w tym z Polski, przedstawił P. Karrer, *Alfred Werner 1866-1919. In memoriam*, „Separatum Helvetica Chimica Acta” 1966, vol. 49, s. E1-E15.

Semestr letni w studium Czekanowskiego to – obok wykładów z paleontologii kręgowców i mechaniki stawów – praktyki antropologiczne.

W semestrze zimowym 1905/1906 Czekanowski opłacił Burkhardta: *Potentialtheorie*; *Mathematisches Seminar*; Stolla: *Ethnologie der Sexualsphäre*; Martina: *Anthropologisches Vollpraktikum. Anleitung zu selbständigen Arbeiten und Präparation von Primaten*; Förstera: *Einführung in die Platonische Philosophie*.

Wybrane przedmioty w semestrze zimowym 1905/06 potwierdzają szerokie zainteresowania naukowe Czekanowskiego antropologią, matematyką, etnologią oraz filozofią starożytną.

Czekanowski w ostatnim semestrze, letnim, 1906 roku wybrał Burkhardta: *Algebraische Analysis*; *Mathematische Theorie dissipativer Erscheinungen (Wärme- und Elektrizitätsleitung usw.)*; *Mathematisches Seminar* i Martina: *Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten*.

Ostatni semestr poświęcony był głównemu przedmiotowi studiów w powiązaniu z przedmiotami, które stały się podstawą największych osiągnięć polskiego uczonego: analizą algebraiczną, matematyczną teorią zjawisk dyssypacyjnych, seminarium matematycznemu, praktykom antropologicznym.

Stanisław Poniatowski, który rozpoczął studia w Zurychu w semestrze zimowym w 1906 roku, 15 października opłacił zajęcia³⁸ Wernera: *Anorganische Experimentalchemie*; A. Langa: *Vergleichende Anatomie*; Harudhiuna Abeljanza: *Chemisches Praktikum für Studierende der Naturwissenschaften*; Alfreda Kleinera: *Experimentalphysik*; Felixa: *Osteologie, Syndesmologie und Myologie, mit täglichen, besonderen Vorweisungen*; Schinza: *Botanik I (für medizinische Propädeutiker): Allgemeine Botanik und Systematik der Kryptogamen incl. Pflanzenbestimmen und Demonstrationsstunde*.

W semestrze letnim 1907 roku – Langa: *Zoologie*; Stolla: *Allgemeine Ethnologie, Länderkunde von Amerika, I. (Allgemeines und Nordamerika)*; *Physische Geographie I. (Atmosphäre und Hydrosphäre)*; Martina: *Einführung in die allgemeine Anthropologie – Vererbungsprobleme und Rassenbildung*; Heierliego: *Aus der Urgeschichte der Technik, der Industrie und des Handels*.

W pierwszym roku studium wybrał Poniatowski – obok przedmiotów przyrodniczych – etnologię ogólną i geografię regionalną Ameryki, co warto odnotować w związku z jego późniejszymi badaniami antropologiczno-etnograficznymi w Azji Wschodniej, będącymi realizacją projektu badawczego, którego celem było zbadanie powiązań antropologicznych i kulturowych azjatyckich grup etnicznych z Indianami amerykańskimi.

W semestrze zimowym 1907/1908 roku – Rüego: *Präparierübungen, drei Kurse, I. Kurs: Muskeln, Gelenke und Bänder*; *II. Kurs: Gefässe, Nerven und Eingeweide*; *III. Kurs: Topographische Präparationen; Systematische Anatomie des Menschen, I. Teil: Lehre von den Geweben, vom Darm- und Urogenialsystem*; Hansa

³⁸ Kartoteka z opłatami w Kantonalnym Archiwum w Zurychu za lata, w których Poniatowski wносil opłaty za poszczególne zajęcia uniwersyteckie, ma odrębne oznaczenia archiwalne: StAZH, Ablieferung 2008/64, Kollegiengelder und Gebühren.

Bluntschliego: Gefäßlehre mit Demonstration; Heschelera: Mikroskopisch-zootomischer Übungskurs für Anfänger; Martina Systematische physische Anthropologie (Morphologie der menschlichen Rassen), Repetitorium und Kolloquium der Anthropologie, Kraniometrischer und osteometrischer Kurs für Anfänger; Stolla: Physische Geographie, II. Teil, (Lithosphäre), Länderkunde von Mittel- und Südamerika; Länderkunde von Nord- und Mitteleuropa; Geographisches- ethnographisches Seminar.

W tym semestrze, obok przedmiotów przyrodniczych, ważne miejsce zajmują etnologia i geografia. Poniatowski uczestniczył w wykładach i seminarium prowadzonych przez Stollę.

W letnim semestrze 1908 roku uczęszczał na wykłady Rügego: Anatomie des Menschen, II. Teil (Nervensystem, Integumentsystem und Sinneswerkzeuge); Entwicklungsgeschichte des Menschen und der höheren Tiere; Mikroskopisch-technischer Kurs der Gewebe und Organe; Zeichenstunden; Praktischer Kurs der Entwicklungsgeschichte (prowadzone z Felixem i Bluntschlim); Wernera: Organische Experimentalchemie; Martina: Anthropometrie mit Übungen am Lebenden; Herren- und Damengruppe.

W semestrze zimowym 1908/1909 roku – Rügego: Präparierübungen, drei Kurse, I. Kurs: Muskeln, Gelenke und Bänder, II. Kurs: Gefäße, Nerven und Eingeweide; III. Kurs: Topographische Präparationen; Felixa: Topographische Anatomie, Teil (Extremitäten, Leisten- und Schenkelbrüche, Kopf, Gehirnteil mit besonderen Vorweisungen); Martina: Anthropologisches Vollpraktikum, Anleitung zu selbständigen Arbeiten; Stolla: Ausgewählte Kapitel der Ethnologie, Geographisch-ethnographisches Seminar (seminarium prowadził Stoll z Hansem Wehrlim i Alfredem de Quervainem).

W semestrze letnim 1909 roku Poniatowski opłacił wykłady Martina: Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten; Felixa: Topographische Anatomie, II. Teil (Gesicht und Rumpf); Bluntschliego: Theorie und Praxis der mikroskopischen Technik.

W semestrze zimowym 1909/1910 – Martina: Anthropologisches Vollpraktikum, Anleitung zu selbständigen Arbeiten; Heschelera: Paläontologie der Säugetiere; Heierliego: Die ältesten Spuren des Menschengeschlechts, Kulturwanderungen von Asien und Afrika nach Europa (Mesopotamien, Aegypten, Troja, Kreta, Mykenae etc.).

W semestrze letnim 1910 roku – Martina: Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten; Heschelera: Paläontologie wirbelloser Tiere; Wehrliego: Länderkunde- und Wirtschafts-Geographie von Süd-Asien (Britisch-Indien und Niederländisch-Ost-Indien); Quervaina: Theorie und Praxis der wichtigsten geographischen Reiseinstrumente, mit Übungen; Theodora Mollisona.

W ostatnim semestrze studiów przed egzaminem dyplomowym, zimowym 1910/1911 roku – Langa: Vergleichende Anatomie; Heschelera: Paläontologie der Wirbeltiere (excl. Säugetiere); Mollisona³⁹.

³⁹ W karcie opłat za zajęcia uniwersyteckie wpisane jest nazwisko Mollison i nr wykładu 376, a w wykazie wykładów nr 376 znajduje się tytuł wykładu Systematische Anthropologie (Morphologie der menschlichen Rassen) i prowadzący prof. Martin. Zob. HZKG WS 1910/11 (zamiast sygnatury: Ab-lieferung 2008/64) VVHZ WS 1910, s. 26.

W czasie studiów w Zurychu Czekanowski i Poniatowski wybierali, obok dyscyplin typowo przyrodniczych, związanych z głównym przedmiotem ich studiów – antropologią fizyczną, także prahistorię, etnologię, teorię migracji i dyfuzji kulturowej, historię kultury, filozofię, matematykę, logikę itd.

Tak jak już wspomniano, poszukując odpowiedzi na pytanie o etnologiczne zainteresowania badawcze w późniejszej karierze naukowej Czekanowskiego i Poniatowskiego, naszkicowane zostaną sylwetki Stolla i Martina oraz krótko przedstawiona kwestia rozumienia przez nich odrębności antropologii fizycznej i etnologii.

Otto Stoll (1849-1922)

Otto Stoll był z wykształcenia lekarzem. Po długim pobycie w Gwatemali w latach 1878-1883 nastąpił w jego życiu zwrot, gdy w 1884 roku habilitował się na podstawie pracy *Zur Ethnographie der Republik Guatemala*⁴⁰ w sekcji filozoficzno-filologiczno-histerycznej Wydziału Filozoficznego w Zurychu. Wykładał w Uniwersytecie i w Politechnice w Zurychu antropologię, geografę i etnologię. Jego kariera jest typowa dla większości profesorów pierwszego pokolenia, którzy obejmowali katedry etnologiczne. Pionierzy tej dyscypliny często określali siebie lub byli nazywani „uczonymi-amatorami”, rekrutowali się bowiem z nauk przyrodniczych, zwłaszcza antropologii, medycyny, zoologii i geografii⁴¹. Szczególnym zainteresowaniem Stolla cieszył się Adolf Bastian, główna postać instytucjonalizacji etnologii na niemieckich uniwersytetach. Stoll w 1889 roku, już jako docent geografii i etnologii Politechniki i Uniwersytetu w Zurychu, dedykował Bastianowi swoją pracę *Die Ethnologie der Indianerstämme von Guatemala*⁴².

Do charakterystycznych cech XIX-wiecznej przyrodniczo ukierunkowanej antropologii należy tworzenie nowych instytucji, związane z rosnącą profesjonalizacją, a także włączenie tego przedmiotu do programu studiów doktoranckich. Powstanie profesjonalnego towarzystwa (1888), zajmującego się studiami antropologiczno-etnograficznymi w Zurychu, którego współzałożycielem był Stoll, oraz otworzenie muzeum etnologicznego (był jego pierwszym dyrektorem w latach 1889-1899; a kolejnym Martin w latach 1899-1909)⁴³ wraz ze wspomnianą habilitacją z etnologii uczyniły go pionierem etnologii w Zurychu⁴⁴. W roku akademickim 1891/1892 Stoll otrzymał stanowisko profesora nadzwyczajnego, a w roku 1895 tytuł profesora zwyczajnego geografii. Od tego momentu związany był z sekcją matematyczno-przyrodniczą Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu w Zurychu. Po wcześniejszych, mało zdecydowanych

⁴⁰ O. Stoll, *Zur Ethnographie der Republik Guatemala*, Zürich 1884.

⁴¹ J. Strohl, *Otto Stoll (1849-1922)*, „Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich”, 1924, Jhrg. 69, s. 129-130.

⁴² O. Stoll, *Die Ethnologie der Indianerstämme von Guatemala*, Leiden 1889.

⁴³ V. Münzer, P.R. Gerber, P. Jud, *100 Jahre Völkerkundemuseum 1889-1989. 100 Jahre Geographisch-Ethnographische Gesellschaft Zürich*, Völkerkundemuseum der Universität Zürich, Zürich 1989.

⁴⁴ A. Derks, *Die Ethnologie Zürich*, [w:] *Gewundene Wege einer undisziplinierten Disziplin. 50 Jahre Ethnologie in Zürich*, red. A. Derks, A. Isler, W. de Jong, H. Käufeler, Zürich 2021, s. 13n.

próbach Uniwersytet w Zurychu ponownie oferował wykłady o szerokim spektrum etnologicznym, które prowadził Stoll⁴⁵.

Z przeglądu rękopisów wykładów znajdujących się w archiwum Völkerkundemuseum der Universität Zürich oraz Zentralbibliothek Zürich wynika, że duża część tych wykładów dotyczyła antropologii fizycznej, także prahistorii, etnografii i etnologii. W skondensowanej formie wiele z ich treści ujął Stoll w wydanej w roku 1918 książce pt. *Die Entwicklung der Völkerkunde von ihren Anfängen bis in die Neuzeit*⁴⁶.

Stoll prowadził badania i publikował w zakresie wielu dyscyplin nauk przyrodniczych i kulturowych. Blisko 50 jego publikacji poświęconych jest zoologii, etnografii, językoznawstwu, geografii, psychologii, medycynie. Jego teoria psychologiczna, sformułowana po raz pierwszy w formie książkowej w 1894 roku, była wówczas powszechnie uznawana. Opisowe studia Stolla nad językami Majów oraz jego obserwacje etnograficzne i synteza językowo-geograficzna Gwatemali są do dziś źródłem odniesienia w etnologii i badaniach Majów.

Odnosnie do kwestii wyznaczenia granicy między antropologią fizyczną a etnologią Stoll uważał termin „rasa” za czysto przyrodniczy, oznaczający, że człowiek jako jednostka zoologiczna należy do jednego z podstawowych typów, co widać w różnicach ciał ludzkich mieszkańców Ziemi. Pojęcie rasy z grubsza odpowiada pojęciu różnorodności w zoologii i botanice. Z drugiej strony własność człowieka jako istoty żyjącej społecznie również prowadzi do grupowania się w plemiona lub ludy w celu zjednoczenia jednostek, które mówią tym samym językiem i podlegają tym samym prawom i zwyczajom. Nie oznacza to, że z biegiem czasu inne, pierwotnie odmienne rasy ludzkie nie przyczyniły się do powstania etnograficznej jednostki czy ludu, jak w wykładach⁴⁷ i w pracy *Die Entwicklung der Völkerkunde* ujmował to szwajcarski uczony. Uważał on, że etnologia jest dziedziną o wiele bardziej rozległą niż antropologia. Etnologia musi się zajmować w szczególności porównawczym traktowaniem przejawów ekspresji intelektu ludów, aby wyprowadzić bardziej ogólne prawa⁴⁸. Stoll, stosując kryterium przedmiotu i metody badania człowieka, rozróżnił:

- 1) „*somatyczną*” lub „*fizyczną*” antropologię albo „*teorię ludzkich ras*” i z nią związane pytania, i
- 2) „*psychiczną*” antropologię lub „*etnologię*”⁴⁹.

W czasach naukowej działalności Stolla antropologia fizyczna i etnologia mocno oddzieliły się od siebie, tworząc odrębne i samodzielne dyscypliny pod względem

⁴⁵ Rękopisy wykładów O. Stolla znajdują się w archiwach Völkerkundemuseum der Universität Zürich oraz Zentralbibliothek Zürich. Z rękopisów tych wynika, że wykłady Stolla w 50% składały się z biologicznie rozumianej antropologii, którą wyraźnie oddzielał od etnologii i prahistorii. Por. H.K. Schmutz, *Die Gründung des Zürcher Lehrstuhles für Anthropologie*, „Gesnerus. Swiss Journal of the History of Medicine and Sciences” 1983, Bd. 40, Nr. 1-2, s. 170.

⁴⁶ O. Stoll, *Die Entwicklung der Völkerkunde von ihren Anfängen bis in die Neuzeit*, Zürich 1918.

⁴⁷ Handschriftensammlung Zentralbibliothek Zürich, sygn. Ms Z X 156, O. Stoll, *Anthropologie & Ethnologie*, s. 3-4.

⁴⁸ O. Stoll, *Die Entwicklung der Völkerkunde...*, s. 3.

⁴⁹ *Tamże*.

metody oraz przedmiotu badań. W ramach etnologii Stoll zaproponował konsekwentne przeprowadzenie dalszego rozróżnienia:

- 1) *etnologia ogólna lub etnologia i*
- 2) *etnologia szczegółowa lub etnografia*⁵⁰.

„Etnografia” oznacza „opis ludów” i odnosi się do tych badań etnologicznych, w których chodzi o „monograficzny opis określonego ludu” w ramach i z punktu widzenia etnologii. Określenie „etnologia” z kolei rezerwuje się dla badań, w których główny ciężar leży na porównaniu określonej lub określonych grup odnośnie do ich materialnych lub duchowych wytworów kultury pewnej większej liczby etnicznych regionów⁵¹.

Mamy zatem w przypadku tego uczonego jasno przeprowadzony podział nauk o człowieku, wyznaczenie ich zakresu, przedmiotu i metod. Podział ten został przyjęty zarówno przez Czekanowskiego, jak i Poniatowskiego. Drugi z nich poświęcił specjalną rozprawę tym zagadnieniom⁵², podbudowując ją osiągnięciami filozofii niemieckiej i polskiej.

Rudolf Martin (1864-1925)

Rudolf Martin urodził się w Zurychu-Hottingen 1 lipca 1864 roku⁵³. Rodzina przeniósła się do Niemiec, do Offenburga, gdy miał dwa lata. Martin po maturze rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie Fryburskim (i. Br.), które przerwał, by w Lipsku rozpocząć studia filozoficzne u Wilhelma Wundta. Wrócił jednak do Fryburga, gdzie pod kierunkiem Aloisa Rihela napisał dysertację (1887) na temat filozoficznych poglądów Kanta. Prawdopodobnie pod wpływem antropologicznych idei Kanta Martin po doktoracie podjął dalsze studia antropologiczne w Ecole d'anthropologie de Paris, gdzie jego nauczyciele prowadzili badania anatomiczne, histologiczne i embriologiczne, zajmowali się mózgiem i jego funkcjami, archeologią i prehistorią. Poza Paryżem Martin kształcił się także w zakresie antropologii w Londynie i w Berlinie.

W 1890 roku Martin wrócił do Zurychu, gdzie na podstawie opisu preparatów kolekcji anatomicznych z Ziemi Ognistej uzyskał habilitację, a w roku 1892 został profesorem nadzwyczajnym antropologii fizycznej na Wydziale Nauk Matematyczno-Przyrodniczych Uniwersytetu i na Politechnice w Zurychu. Od roku 1893 prowadził wykłady i zajęcia praktyczne z następujących przedmiotów: antropologia ogólna i szczegółowa; antropometria z instrukcją (wprowadzeniem) do badań anatomicznych ras, kryminalistyki i higieny szkolnej; antropometria ze wskazówkami dotyczącymi obserwacji naukowych podczas podróży; kurs antropometryczny z ćwiczeniami na szkieletach, na zwłokach i na żywych; podstawy anatomii człowieka dla nauczycieli

⁵⁰ *Tamże*, s. 4.

⁵¹ *Tamże*.

⁵² S. Poniatowski, *Zadanie i przedmiot etnologii*, „Archiwum Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1922, t. 2, nr 2, s. 1-30.

⁵³ Sylwetkę Rudolfa Martina przedstawiono głównie na podstawie: H. Hugentobler-Schwager, *Der Anthropologe Rudolf Martin (1864-1925)*, Zürich 1990.

i studentów wszystkich kierunków; zarys historii rozwoju człowieka dla kandydatów na nauczycieli i nielekarzy⁵⁴. O wzroście popularności wykładów Martina dobitnie świadczy rosnąca liczba ich słuchaczy – ośmiu w pierwszym roku wykładów, a 217 w roku 1905. Martin zorganizował Instytut Antropologiczny, odbył też w 1897 roku podróż badawczą na Półwysp Malajski do rdzennych plemion Senoi i Semang. Zatwierdzenie profesury nadzwyczajnej Martina w 1899 roku uzasadniono rozwinięciem antropologii fizycznej do poziomu samodzielnej nauki⁵⁵.

Latem 1900 roku w wykładzie inauguracyjnym, zatytułowanym *Anthropologie als Wissenschaft und Lehrfach* (*Antropologia jako nauka i przedmiot nauczania*) Martin zarysował historię antropologii, jej zadanie oraz granice wobec dziedzin pokrewnych: *W moim przekonaniu „antropologia w szerszym znaczeniu” w naturalny sposób rozpada się na dwie ściśle powiązane nauki przez swój przedmiot: antropologię fizyczną, zwaną też morfologią, czyli somatologią ras ludzkich, oraz antropologię psychologiczną, znaną też pod nazwą etnologia lub Völkerkunde*⁵⁶. Mówił ponadto o metodach antropologicznych, co do których podjął wysiłek ich standaryzacji⁵⁷. Martin dążył do skonstruowania nowych i doskonalszych instrumentów antropologicznych, które można też zabrać w podróż i stosować w trudnych warunkach środowiska naturalnego⁵⁸. W roku 1905 Martin otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego. Wskazano przy tej okazji na jego osiągnięcia: wielki sukces, jaki odniósł w rozwoju antropologii fizycznej, „ściśle naukowy duch” jego wykładów i praktyk, liczbę jego uczniów (217), rozprawy doktorskie (dziesięć w ciągu czterech lat), udoskonalenie metod i instrumentów badawczych, działalność literacką, uznanie za granicą, wreszcie jego wielki charakter. W tymże roku ukazało się też jego wielkie dzieło, klasyczna monografia *Die Inlandstämme der Malaischen Halbinsel*⁵⁹. Najważniejszym i imponującym dziełem Martina, w którym mieli udział Czekanowski i Poniatowski⁶⁰, jest *Lehrbuch der Anthropologie* z 1914 roku, liczące

⁵⁴ Wykaz wykładów od powstania Uniwersytetu w Zurychu (1833): *Universität Zürich: Vorlesungsverzeichnisse SS 1833 – FS 2014*, UZH Archiv, [online] <https://mobile.cmistar.ch/webclients-r22/uzh/#/content/fa8e17cf04d54ba4ba8634a73d9b7ec5>, 23 X 2022.

⁵⁵ *Tamże*, s. 17.

⁵⁶ Cyt. za V. Münzer, *Das Völkerkundemuseum der Universität Zürich 1889-1989*, „Geographica Helvetica” 1989, Nr. 3, s. 155. Ten inauguracyjny wykład potwierdza, że Martin – podobnie jak Stoll – oddzielał antropologię od etnologii.

⁵⁷ R. Martin, *Über einige neuere Instrumente und Hilfsmittel für den anthropologischen Unterricht*. „Correspondenz-Blatt der Deutschen anthropologischen Gesellschaft” 1903, Bd. 34, Nr. 11, s. 127-131.

⁵⁸ W tym celu zaczął współpracę z mechanikiem precyzyjnym Paulem Herrmannem, która trwała tak długo, póki nie osiągnęli pożądanych rezultatów. Jak już wspomniano, u Herrmanna były też zamówione instrumenty antropologiczne, potrzebne Czekanowskiemu do badań w Afryce.

⁵⁹ R. Martin, *Die Inlandstämme der Malayischen Halbinsel*, Jena 1905.

⁶⁰ Za przedstawienie trudnego rozdziału o metodach statystycznych szczególnie podziękowanie wyraził Martin Czekanowskiemu i Poniatowskiemu w *Przedmowie* do swojego podręcznika. Zob. R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für studierende Ärzte und Forschungsreisende*, Jena 1914, s. VIII. Wyrazem uznania było również podkreślenie osiągnięć Poniatowskiego przez A. Langa w jego *Experimentelle Vererbungslehre in der Zoologie seit 1900* (Jena 1914), gdzie na s. VII napisał: *Herr Dr. S. Poniatowski*

1181 stron z 460 ilustracjami. Do sukcesu tego podstawowego dzieła przyczyniło się wiele prac z okresu działalności w Zurychu, w tym Czekanowskiego, który w rozprawie doktorskiej, noszącej tytuł *Untersuchung über des Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen*⁶¹, użył pojęć biometrycznych, wprowadzonych do antropologii przez Karla Persona, oraz specjalnie zaprojektowanych przez Martina instrumentów pomiarowych. W opinii tej dysertacji Martin podkreślił doniosłość wysiłku Czekanowskiego: *Niniejsza rozprawa dotyczy niezwykle ważnej dla antropologów kwestii. Ilekroć zachodzi potrzeba porównania pomiarów na żywym organizmie z pomiarami na szkielecie, musimy znać stosunek tych mas do siebie. Nieliczne obserwacje poczynione do tej pory w tej kwestii nie przyniosły żadnych ogólnie użytecznych wyników. Zleciłem więc kandydatowi dokładne zbadanie powyższej kwestii na dużej liczbie świeżych zwłok, a mój kolega P. Ernst wsparł nasze wysiłki, udostępniając materiał.*

W ciągu 3 semestrów pan C. najpierw starannie zebrał niezbędny materiał ze 147 zwłok Instytutu Patologicznego. Po wykonaniu pomiarów za pomocą nowo wprowadzonego instrumentu, określił wielkość tkanek miękkich w różnych punktach pomiarowych.

Ale wartość pracy polega na przetwarzaniu obliczeniowym tego materiału. Wymagało to użycia tzw. terminów biometrycznych, które wprowadził do antropologii głównie Karl Pearson.

*Znaczenie pracy polega na wydobyciu pewnych wzorów i współczynników, które można teraz wykorzystać do obliczeń w przyszłości. Ponadto rozprawa zaowocowała dużą liczbą ważnych wyników*⁶².

Rozprawa doktorska Poniatowskiego, zatytułowana *Über den Einfluss der Beobachtungsfehler auf die anthropologischen Indices*⁶³, była również ważnym przyczynkiem do rozwoju metod antropologicznych. W swojej opinii Martin wspomniał, iż badania Poniatowskiego nawiązują do prac Czekanowskiego i ocenił je bardzo wysoko, stwierdzając w końcowym wniosku: *Przedłożona praca jest bardzo dobrym osiągnięciem, które będzie miało duże znaczenie dla antropologii*⁶⁴.

Problemy zdrowotne spowodowały, że w roku 1911 Martin zrezygnował z pracy na uczelni i udał się do Paryża. Po wybuchu pierwszej wojny światowej wrócił do Niemiec. W 1917 roku powołano go na kierownika katedry antropologii w Monachium. Zmarł

hat mir seine sachkundige Erfahrung bei der Revision der Druckbogen des biometrischen Teils in lebenswürdiger Bereitwilligkeit zur Verfügung gestellt.

⁶¹ J. Czekanowski, *Untersuchungen über das Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen*, Braunschweig 1907.

⁶² StAZH, sygn. U110.6.959, R. Martin, *Gutachten. Über die Dissertation des Herrn Jan Czekanowski, betitelt: Untersuchung über des Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen. Zürich, de. 21. October 1906*, mps, s. 1-2; cytat w tłumaczeniu autora.

⁶³ W języku niemieckim wydrukowana w 1911 roku (S. Poniatowski, *Über den Einfluss der Beobachtungsfehler auf die anthropologischen Indices*, Braunschweig 1911), a w języku polskim rok później (S. Poniatowski, *O wpływie błędów obserwacyjnych na wskaźniki antropologiczne*, Warszawa 1912).

⁶⁴ StAZH, sygn. U110.6.1264, R. Martin, *Gutachten. Ueber den Einfluss der Beobachtungsfehler auf die anthropologischen Indices*, mps, s. 3; cytat w tłumaczeniu autora.

11 lipca 1925 roku. Ulubionymi dziedzinami jego zainteresowań w ciągu całego życia były literatura, filozofia indyjska i sztuka.

Cechą charakterystyczną ówczesnych studiów nad człowiekiem było jeszcze całościowe ujęcie biologicznej i kulturowo-społecznej natury człowieka, wyraźnie jednak zaczęła się już dokonywać emancypacja, zwłaszcza od strony metodologicznej, antropologii fizycznej od etnologii. Zdawano sobie przy tym sprawę, że są one ze sobą ściśle powiązane. Łączy je przedmiot badań – człowiek.

WNIOSKI

Przyczyny podjęcia studiów w Szwajcarii były w przypadku obu uczonych inne. Kontekst polityczny podjęcia studiów w Zurychu jest oczywisty – brak suwerennego państwa oraz środowisko naukowe, które zachęciło Czekanowskiego do podjęcia studiów w zakresie antropologii fizycznej u najwybitniejszego ówczesnie antropologa. W przypadku Poniatowskiego – zaangażowanie w działalność polityczną, związaną ze środowiskiem politycznym w Zurychu.

Szerokie interdyscyplinarne i holistyczne przygotowanie do późniejszej pracy naukowej zapewniły obu uczonym studia w Zurychu. Kwestię tę wyraźnie pokazuje wybór opłaconych przez nich wykładów, seminariów, praktyk. Badań człowieka nie ograniczano wyłącznie do poznania jego strony biologicznej, ale też – społecznej i kulturowej. Obaj uczeni mieli znakomite wzory takiego podejścia badawczego w osobach profesorów Rudolfa Martina i Ottona Stolla. Zarówno Czekanowski, jak i Poniatowski podjęli empiryczne badania antropologiczne i etnograficzne. Osiągnęli w tym zakresie nieprzeciętne wyniki. Byli do nich przygotowani metodologicznie. W tym zakresie ich intelektualne predyspozycje już w czasie studiów docenili ich mistrzowie. Wpływ Stolla w dziedzinie etnografii i etnologii był decydujący dla dalszych karier naukowych polskich uczonych, przy czym Czekanowski po badaniach w Afryce i opublikowaniu ich wyników większość swojego dorobku poświęcił antropologii fizycznej, Poniatowski – etnologii.

Badania naukowe i aktywność dydaktyczna poświęcone były także zróżnicowaniu etnicznemu Polski, Europy i świata, co czyni ich prekursorami antropologii politycznej w Polsce.

Źródeł ich koncepcji teoretycznych odnośnie do obu wspomnianych dyscyplin należy szukać w okresie studiów w Zurychu, gdzie przyczynili się do rozwoju antropologii fizycznej przez wprowadzenie metod ilościowych do badań w zakresie antropologii fizycznej (Czekanowski) oraz doskonalenia tych metod (Poniatowski).

Okres studiów w Zurychu był czasem, gdy nauka w tym mieście przeżywała intensywny rozwój także od strony instytucjonalnej. Po powrocie do kraju obaj uczeni uczestniczyli w budowaniu instytucjonalnych struktur nauki polskiej w II RP.

BIBLIOGRAFIA

Dokumenty archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 5112

Staatsarchiv des Kantons Zürich, sygn. Ablieferung 2008/64, UU 24a 5, UU 24.10, UU 24.19, UU 25 38, UU 25 42, UU 25 44, U110.6.959, U110.6.1264

Handschriftensammlung Zentralbibliothek Zürich, sygn. Ms Z X 156

Opracowania

Bar J., *Afrykanistyczne badania Jana Czekanowskiego w stulecie wyprawy*, Kraków 2007.

Bednarz P., *Dylematy neutralnych. Szwajcarska opinia publiczna wobec kwestii polskiej 1914-1918*, Lublin 2012.

Białokur M., *Gabriel Narutowicz. Biografia*, Opole 2016.

Bielecki T., Krupiński T., Strzałko J., *Historia antropologii w Polsce*, „Przegląd Antropologiczny” 1987 [1989], t. 53, z. 1-2.

Buchmann A., *Młodzież z ziem polskich na Uniwersytecie Zuryskim w latach 1833-1906*. Referat wygłoszony na XXI sesji Stałej Konferencji MABPZ, Rzym 1999 r., [online] <https://www.mabpz.org/publikacje-b/mlodziez-z-ziem-polskich-na-universytecie-zuryskim-w-latach-1833-1906-anna-buchmann>.

Czekanowski J., *Człowiek w czasie i przestrzeni*, wyd. 3, Warszawa 1967.

Czekanowski J., *Dziennik podróży afrykańskiej*, Warszawa 2014.

Czekanowski J., *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjezierza*, „Przegląd Socjologiczny” 1961, t. 15.

Czekanowski J., *Struktura rasowa Śląska w świetle badań polskich i niemieckich*, „Polski Śląsk. Odczyty i Rozprawy” t. 25, Katowice 1936.

Czekanowski J., *Untersuchungen über das Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen*, Braunschweig 1907.

Czekanowski J., *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki*, Wrocław 1958.

Derks A., *Die Ethnologie Zürich*, [w:] *Gewundene Wege einer undisziplinierten Disziplin. 50 Jahre Ethnologie in Zürich*, red. A. Derks, A. Isler, W. de Jong, H. Käufeler, Zürich 2021.

Dziemidok B., *Tatarkiewicz Władysław*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 2, Lublin 2021.

Florkowska-Frančić H., *Polska diaspora w Szwajcarii*, [w:] *Polska diaspora*, red. A. Walaszek, Kraków 2001.

Gładkowski K., *Etnologia. Koncepcja teoretyczno-metodologiczna Stanisława Poniatowskiego 1884-1945*, Olsztyn 2001.

Gładkowski K., *Stanisław Poniatowski (1884-1945)*, [w:] *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. 2, red. E. Fryś-Pietraszkowa, A. Spiss, Wrocław-Kraków 2007.

Hugentobler-Schwager H., *Der Anthropologe Rudolf Martin (1864-1925)*, Zürich 1990.

Jaskulski P., Sołtysiak A., *Diagram Czekanowskiego: pomysł, historia, zastosowania*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu. Taksonomia” 2004, t. 11, nr 1022 („Klasyfikacja i analiza danych – teoria i zastosowania”).

- Karrer P., *Alfred Werner 1866-1919. In memoriam*, „Separatum Helvetica Chimica Acta” 1966, vol. 49.
- Kośmiński E., *Rozwój badań etologicznych w ujęciu idealizacyjnej koncepcji nauki*, [w:] *Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego*, red. J. Piontek, A. Malinowski, Poznań 1985.
- Krzyśko M., *Jan Czekanowski (1882-1965)*, [w:] *Statystycy polscy. Biogramy*, red. M. Krzyśko i in., Warszawa 2018.
- Lang A., *Experimentelle Vererbungslehre in der Zoologie seit 1900*, Jena 1914.
- Lewandowski J., *Polacy w Szwajcarii*, Lublin 1981.
- MacMillan M., *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat. Konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 roku i próba zakończenia wojny*, przeł. M. Młynarz, Oświęcim 2018.
- Martin R., *Über einige neuere Instrumente und Hilfsmittel für den anthropologischen Unterricht*, „Correspondenz-Blatt der Deutschen anthropologischen Gesellschaft” 1903, Bd. 34, Nr. 11.
- Martin R., *Die Inlandstämme der Malayischen Halbinsel. Wissenschaftliche Ergebnisse einer Reise durch die Vereinigten Malayischen Staaten*, Jena 1905.
- Martin R., *Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für studierende Ärzte und Forschungsreisende*, Jena 1914.
- Musiak M., *Profesor Adam Wrzosek (1875-1965) – historyk i filozof medycyny. Zarys biografii intelektualnej*, Poznań 2022.
- Münzer V., *Das Völkerkundemuseum der Universität Zürich 1889-1989*, „Geographica Helvetica” 1989, Nr. 3.
- Münzer V., Gerber P.R., Jud P., *100 Jahre Völkerkundemuseum 1889-1989. 100 Jahre Geographisch-Ethnographische Gesellschaft Zürich*, Völkerkundemuseum der Universität Zürich, Zürich 1989.
- Nasza walka o szkołę polską 1901-1917*, red. B. Nawroczyński, t. 2, Warszawa 1934.
- Piontek J., Mucha E., *Koncepcje rasy w antropologii a współczesne problemy badań etnogenetycznych*, [w:] *Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego*, red. J. Piontek, A. Malinowski, Poznań 1985.
- Podgórski P., *Zjednoczenie studentów Politechniki Warszawskiej 1898-1909*, [w:] *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898-1905)*, Warszawa 1933.
- Poniatowski S., *O wpływie błędów obserwacyjnych na wskaźniki antropologiczne*, Warszawa 1912.
- Poniatowski S., *Über den Einfluss der Beobachtungsfehler auf die anthropologischen Indices*, Braunschweig 1911.
- Poniatowski S., *Zadanie i przedmiot etnologii*, „Archiwum Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1922, t. 2, nr 2.
- Romer E., *Pamiętnik paryski (1918-1919)*, oprac. A. Garlicki, R. Świętek, Wrocław 1989.
- Roszkowski S., *Z życia młodzieży Politechniki Warszawskiej w latach 1898-1905*, [w:] *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898-1905)*, Warszawa 1933.
- Schmutz H.-K., *Die Gründung des Zürcher Lehrstuhles für Anthropologie*, „Gesnerus. Swiss Journal of the History of Medicine and Sciences” 1983, Bd. 40, Nr. 1-2.

- Srogosz T., *Delegaci i eksperci polskiej delegacji na konferencję pokojową w Paryżu (1919-1920)*, „Istorychnyi arkhiv. Naukovi studiyi” 2019, t. 20.
- Stoll O., *Die Entwicklung der Völkerkunde von ihren Anfängen bis in die Neuzeit*, Zürich 1918.
- Stoll O., *Die Ethnologie der Indianerstämme von Guatemala*, Leiden 1889.
- Stoll O., *Zur Ethnographie der Republik Guatemala*, Zürich 1884.
- Strohl J., *Otto Stoll (1849-1922). Mitglied der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich seit 1875*, „Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich” 1924, Jhrg. 69.
- Szafraniec B., *Franciszek Bujak (1875-1953). Życie, działalność naukowo-dydaktyczna i społeczna*, Toruń 2009.
- Tatarkiewicz Ladislaus, Universität Zürich, [online] <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/21806.htm>.
- Universität Zürich: *Vorlesungsverzeichnisse SS 1833 – FS 2014*, UZH Archiv, [online] <https://mobile.cmistar.ch/webclients-r22/uzh/#/content/fa8e17cf04d54ba4ba8634a73d9b7ec5>.
- Verzeichniss der Vorlesungen an der Hochschule Zürich im Sommersemester 1902. Anfang am 15. April, Schluss am 2. August 1907. Zürich Gedruckt bei Zürcher und Furrer 1902.*
- Węzowicz-Ziółkowska D., *Koncepcja rasy we lwowskiej szkole typologicznej*, „Przegląd Humanistyczny” 2018, R. LXII, nr 3.
- Wojeński T., *Słowo wstępne*, [w:] *Walka o szkołę polską. W 25-lecie strajku szkolnego*, red. S. Drzewiecki, Z. Nowicki, T. Wojeński, Warszawa 1930.

Krzysztof GŁADKOWSKI – dr hab. prof. UWM, etnolog, antropolog kultury, politolog, profesor nadzwyczajny w Instytucie Nauk Politycznych w Katedrze Nauk o Polityce i Nauk o Bezpieczeństwie Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, p.o. kierownika Pracowni Polityki Społecznej, Narodowościowej i Wyznaniowej. Stażysta w: Sozial- und Kulturanthropologie Freie Universität Berlin (2015), Interdisziplinäres Zentrum für Pietismusforschung der Martin-Luther-Universität Universität Halle-Wittenberg in Verbindung mit den Franckeschen Stiftungen zu Halle (2019), Institut für Sozialanthropologie und Empirische Kulturwissenschaft Universität Zürich (2021). Promotor doktoratu *honoris causa* Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego prof. Oskara Gottlieba Blarra (2016), inicjator Roku Feliksa Nowowiejskiego (2016). Prowadził wykłady w kilku uczelniach w Polsce. Kierował projektami badawczymi (m.in. w latach 2002-2004 i 2005) i współrealizował projekt w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki pt. *Związki kultur Pamięci w dawnych Prusach Wschodnich po 1945 r. Analiza porównawcza na przykładzie Olsztyna i Kłajpedy* w latach 2012-2014. Zainteresowania badawcze: historia nauk humanistycznych i społecznych, dziedzictwo kulturowe, protestantyzm, religioлогия, mniejszości etniczne i religijne, bezpieczeństwo kulturowe, antropologia polityczna.